

Політичний порядок у кризовому дискурсі (на прикладі транзитних суспільств)

Анотація. У статті розглядається питання про переконливість пояснення соціально-економічних криз у транзитних суспільствах у парадигмі виняткової відповідальності за це так званого політичного порядку. Аналіз найбільш відомих концепцій про причини занепаду у транзитних суспільствах, з одного боку, підтверджує залежність економічної ситуації від ефективності політичного правління, але, з іншого боку, показує, що зосередження уваги тільки на політичних інститутах обмежує герменевтичну здатність однофакторного підходу.

Надмірний наголос на ролі політичного порядку веде до ігнорування інших факторів розвитку – географічного, культурного, етнічного та інших. Автор статті виходить із того, що політичний порядок як режим функціонування політичної системи здійснюється через діяльність політичних та управлінських інституцій, заповнених соціальним субстратом з певною ідентичністю, у т.ч. культурною та етнічною, і вони часто керують його діями.

З одного боку, рівень суспільного добробуту залежить від наявності інклюзивних політичних та економічних інститутів. З іншого боку, розвиток інститутів такого типу стримується парохіальною політичною культурою населення транзитних країн. Така культура впливає із домодерної культури соціальних зв'язків і є її рудиментом, вбудованим у соціальну психологію. Вона стала основою неопатримоніальної економіки, коли суспільні ресурси розподіляються групою „великих людей”.

Парадигма одноосібної ролі політичного порядку в економічному розвитку країни справедлива у тому сенсі, що порядок неможливий без національної єдності. В той же час, основою національної єдності є значно ширше коло питань, ніж тільки створення ефективних політичних інститутів. Навіть коли пояснення соціально-економічного занепаду зводиться тільки до політичного правління, то саме воно формується волею населення і є продуктом його вибору, який зумовлюється не тільки політичною, а й іншими ідентичностями людей.

Ключові слова: політичні інститути, політичний порядок, транзитне суспільство, неопатримоніалізм, соціально-економічна криза.

Олександр Майборода,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Oleksandr Mayboroda,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Member by Correspondence of the NAS of Ukraine, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0003-3919-8088
mayboroda@ipiend.gov.ua

Political order in crises discourse (on the example of transitional societies)

Abstract. The article deals with the question of the persuasiveness of the explanation of socio-economic crises in transitional societies in the paradigm of the exclusive responsibility for this of the so-called political order. The analysis of the most well-known concepts about the causes of decline in transitional societies, on the one hand, confirms the dependence of the economic situation on the effectiveness of political governance, but, on the other hand, shows that focusing only on political institutions limits the hermeneutic ability of a one-factor approach.

Excessive emphasis on the role of political order leads to ignoring other factors of development – geographical, cultural, ethnic and others. The author of the article assumes that the political order as a mode of functioning of the political system is carried out through the activity of political and administrative institutions filled with a social substrate with a certain identity, including cultural and ethnic, and these identities often guide his actions.

On the one hand, the level of public welfare depends on the presence of inclusive political and economic institutions. On the other hand, the development of institutions of this type is restrained by the parochial political culture of the population of transitional countries. Such a culture emerges from the pre-modern culture of social connections and is its rudiment, embedded in social psychology. It became the basis of the neopatrimonial economy, when public resources are distributed by a group of „big men”.

The paradigm of the sole role of political order in the economic development of the country is correct in a sense, that order is impossible without national unity. At the same time, the basis of national unity is a much wider range of issues than just the creation of effective political institutions. Even when the explanation of socio-economic decline is reduced only to political rule, the last is formed by the will of the population and is a product of its choice, which is determined not only by political, but also by other identities of people.

Key words: political institutions, political order, transitional society, neopatrimonialism, socio-economic crises.

Поступове розширення демократичного простору у світі має наслідком збільшення кола країн, які проходять етапи суспільно-політичної та соціально-економічної трансформації, так званого транзиту. В ряді випадків суспільний транзит накладається на процес подолання наслідків колоніального становища країни, тобто її деколонізації не тільки міжнародно-правової, а й політичної, економічної та культурної. На жаль, у більшості випадків транзит супроводжується гострим погіршенням соціально-економічного становища населення, тобто має результат, прямо протилежний очікуваному, і часто кризовий стан набуває хронічного характеру. З приводу причин соціально-економічного занепаду транзитних країн висувуються різні концепції, серед яких найбільшу популярність мають ті, що зосереджуються на прямій залежності економічного розвитку від якості політичного правління. У цьому випадку ставиться мета оцінити переконливість таких концепцій з точки зору універсальності їх положень для аналізу всіх перехідних суспільств, уточнивши їхню евристичну цінність для загальної теорії транзиту.

Мозаїка концептуальних парадигм

Створення наукових концепцій щодо взаємозалежності між політичною модернізацією і соціально-економічним розвитком набуло актуальності у зв'язку з процесом деколонізації, що бурхливо проходив після Другої світової війни, особливо на африканському континенті. Аналіз постколоніального досвіду африканських країн доповнювався аналізом аналогічних ситуацій в інших регіонах „третього світу”. Однією з перших праць на цю тему стала монографія С. Гантінгтона 1968 року „Політичний порядок у мінливих суспільствах” [1]. У ній основний наголос було зроблено на концепті політичного порядку, який розуміється як наявність ефективних бюрократій, добре організованих політичних партій, високого ступеня народної участі у суспільних справах, працездатних систем контролю над військовими, широкої участі держави в економіці, процедур передавання влади і врегулювання політичних конфліктів. Завдяки наведеним властивостям уряди у країнах „першого” і „другого” світу можуть мобілізувати суспільства на реалізацію своєї політики, чому сприяє також вертикаль виконавчої влади.

Той факт, що ця праця набула авторитету класичної, не зупинив подальших теоретичних пошуків і висунення різноманітних точок зору на зв'язок між політичним правлінням і соціально-економічними кризами у транзитних суспільствах

Огляд найбільш відомих із сучасних концепцій, проведений російським політологом Р. Пармою [2], дає доволі широке уявлення про підходи до розуміння цього зв'язку, яких дотримуються фахівці з проблем суспільного розвитку. Насамперед, автор огляду слушно нагадує, що сама тема про взаємозалежність між політичними умовами і економічними успіхами була порушена в епоху „холодної війни”, коли кожен із перших двох світів – соціалістичний і капіталістичний – доводили переваги своїх ідеологічних цінностей і їхній найбільш сприятливий ефект на економічне зростання. У зв'язку з цим варто згадати, що і епоха деколонізації припала на „холодну війну”, що не могло не відбитися на політичній і соціальній філософії правлячих еліт у новопосталих державах. Проведений Р. Пармою огляд окремо зосереджується на тому факті, що після краху соціалістичної системи домінування ліберальної політичної думки не привело у „третьому світі” до процвітання, що змусило багатьох переглянути постулат про пряму залежність економічного розвитку тієї та іншої країни від рівня її демократизованості¹. До цього додамо, що така концептуальна ревізія присутня і в багатьох аналізах ситуацій у ряді колишніх внутрішніх колоній Росії, які свого часу мали квазі-державний статус радянських республік.

Сьогодні концептуальними полюсами у дискурсі про ситуацію у перехідних суспільствах можна виділити демократизацію і модернізацію:

¹ Увагу до концепцій про відсутність прямої залежності між демократизацією суспільства і його економічним зростанням мабуть можна пояснити політичними умовами, у яких існує російська суспільна наука, – прагненням авторитарного режиму у застійній країні переконати і власний народ, і народи колишніх внутрішніх колоній Росії у безперспективності сподівань, що демократія принесе прогрес у майбутньому.

„У центрі уваги дослідників, які сповідують побудовану на ліберальних цінностях теорію демократизації, виявляється взаємна залежність між просуванням демократії і зростанням добробуту. Прихильники теорії модернізації розглядають взаємну залежність у ракурсі ефективності здатності політичних режимів забезпечити економічний розвиток” [2, с. 15]. У рамках дискусії між представниками названих полюсів сформувалися дві логічні конструкції: демократія або сприяє, або не сприяє економічному зростанню і, навпаки, економічне зростання або сприяє, або не сприяє демократії [2, с. 17].

Питання про залежність між демократією і економічним зростанням є частиною більш широкої його постановки – між економічним становищем країн і їхніми політичними інститутами взагалі. Цей другий ракурс застосовувався відносно країн „третього світу” ще у перші роки після деколонізації африканських країн, порівнюючи їх з іншими країнами, що обирали стратегії розвитку, і не припиняє застосовуватись і донині.

Уже перші роки самостійного існування новостворених постколоніальних держав були позначені розчаруванням їх населення через відсутність помітного і відчутного прогресу у соціально-економічному становищі. Зміна політичного статусу цих країн і їхні внутрішні суспільно-політичні трансформації не дали очікуваного результату. С. Гантінгтон пояснював це неналежним ступенем керування країною, але аж ніяк не формою політичного правління. Головною вадою країн перехідного типу він вважав не брак ресурсів, а недостатню міцність суспільних зв’язків і відсутність ефективної, авторитетної, легітимної державної влади [1, с. 20–21].

Пріоритет, що його С. Гантінгтон надавав саме державному управлінню серед факторів позитивного розвитку, вилився у нього в однакові оцінки і тоталітарних комуністичних, і ліберальних західних країн. Він вважав країни обох світів аналогічними за такими рисами, як міцність суспільних зв’язків, легітимність, організованість, стабільність, високий рівень народної згоди разом із легітимністю їхніх політичних систем, єдність громадян і лідерів в уявленнях про характер суспільного інтересу і про ті традиції і принципи, на яких базується життя цієї політичної спільноти. Усього цього, зазначав С. Гантінгтон, позбавлені суспільства в Африці, Азії і Латинській Америці. Там вибори лише викликають руйнівні і часто реакційні сили, підважують системи політичного правління, влада не здатна підпорядковувати собі громадян, забезпечити порядок як запоруку свободи. Говорячи про такі явища суспільного життя у країнах „третього світу”, як загострення економічних і класових конфліктів, масові заворушення, військові перевороти, встановлення деспотій, розмах корупції, неефективність бюрократії, падіння авторитету законодавчих і судових органів, дезінтеграція політичних партій і т. п., С. Гантінгтон пояснював їх як результат швидкої соціальної зміни, швидкої мобілізації нових груп у політичне життя разом з повільним розвитком політичних інститутів, коли соціальні та економічні зміни розширюють горизонти політичної свідомості, збільшують політичні вимоги, підважують традиційні політичні інститути

і авторитети, але темпи політичної організації та інституціоналізації залишаються низькими, наслідком чого стають політична нестабільність і безлад [1, с. 24–26].

Роздуми С. Гантінгтона щодо однакової ефективності тоталітарних і демократичних систем в управлінні країнами певною мірою дисонували з позицією західного світу з ключового питання ідеологічного протистояння між сторонами „холодної війни” – про те, яка політична система краще стимулює економічний і соціальний прогрес. Позицію С. Гантінгтона можна зрозуміти як заперечення переваги будь-якої зі сторін протистояння. Можна припустити, що тут він перебував під впливом популярної на той час теорії конвергенції, яка полягала у передбаченні неминучого набуття соціалістичною і капіталістичною системами взаємної подібності.

Візьмемо головну ідею вченого, що основною причиною кризового стану, приміром, в Африці була відсутність у країнах континенту ефективної системи політичного правління. Переконаливість цього пояснення мала б підтверджуватись універсальністю ситуацій, коли міцний політичний режим скрізь у світі забезпечує соціальний прогрес населення. Між тим неспроможність зовні міцної радянської тоталітарної політичної системи вивести економіку Радянського Союзу із застійного стану, що спричинило розлад і самої системи, і самого Союзу, змушує уважніше придивитися до сутності взаємозалежності між економікою і політикою. У своїй передмові до третього видання на Заході книги С. Гантінгтона (2006 р.) його вихованець, який сам здобув авторитет одного із провідних соціальних філософів сучасності, Ф. Фукуяма зауважив, що „сміливу заяву” її автора про перебування Сполучених Штатів, Великої Британії та Радянського Союзу на одному рівні політичного розвитку „непросто узгодити” з його власними теоретичними положеннями, зважаючи на розпад останнього [3, с. 15].

У нинішніх концепціях, як показав запропонований Р. Пармою огляд, переважає думка, що розвитку економіки сприяє насамперед демократичне правління, в той час як географічні, культурні або релігійні чинники відіграють другорядну роль. Основна заслуга демократичних інститутів в організації економічного зростання – обмеження зловживань владою, забезпечення прав людини, запровадження ринкових відносин і створення тим самим стабілізуючого ефекту, узгодження соціальних і політичних суперечностей, заохочення інноваційних ініціатив, стимулювання накопичення людського капіталу, регулювання розподілу прибутків, забезпечення економічної свободи і політичної стабільності [2, с. 17–20]. Інша точка зору що „демократія не сприяє політичному зростанню”, у дечому продовжує Гантінгтонову позитивну оцінку тоталітарної системи за критерієм ефективності здійснення політичної влади. Прихильники цієї точки зору вказують на вади демократії – постійну політичну боротьбу, повільність у мобілізації ресурсів, наявність хронічного потенціалу нестабільності. Інші концептуальні позиції – „економічне зростання сприяє демократії” і „економічне зростання не сприяє демократії” [2, с. 21–29] – є фактично альтернативним визнанням залежності між політичним правлінням і розвитком економіки.

Фактору недосконалої політичної і управлінської інституціоналізації країн надається пріоритет у багатьох поясненнях економічного і соціального занепаду у країнах, що модернізуються. Приміром, Ф. Фукуяма, звертаючись до досвіду африканських держав, вважає, що є три причини їхньої слабкості: 1) колонізатори не передали африканцям досвіду державного управління, а самі африканські народи не мали власних інституцій державного рівня; 2) особливості фізичної географії регіону – розділеність території тропічними лісами, недостатня судноплавність річок, брак шляхів сполучення давали індивіду широкі можливості уникати владного контролю; 3) штучність утворення етнічних спільнот зусиллями колонізаторів, які налаштовували одні племінні групи проти інших [4, с. 292–297].

Нехтування колонізаторами питаннями створення управлінських інститутів на підвладних їм територіях Ф. Фукуяма характеризує як звичайне „недбальство”, але не навмисне завдання шкоди. Це „недбальство” впливало із малоприбутковості африканських колоній, яка породжувала байдужість до питань про їхній політичний устрій: мовляв, колоніальним адміністраціям було зручніше здійснювати „непряме правління” через тубільну аристократію, ніж створювати вертикаль інститутів, здатних контролювати усі суспільні сфери, у т. ч. економічну. Як наслідок, суспільства зі слабкими державними інститутами пережили занепад тих інститутів, що мали від доколоніальних часів, але на їхнє місце не прийшла адекватна заміна у вигляді сучасних інститутів. Звідси й економічна катастрофа, яка спіткала цей регіон через декілька десятиліть після здобуття незалежності [4, с. 40].

Найскладніше питання під час розгляду взаємодії політики і економіки є встановлення їх причинної взаємозалежності – економічні умови забезпечують ефективність політичного правління чи, навпаки, ефективне політичне правління забезпечує економічну ефективність? Ф. Фукуяма розв’язує цю дилему визнанням, з одного боку, рівнозначності обох чинників, але при цьому визнанням за політико-управлінськими чинниками ролі двигуна цього процесу: „...для успішної модернізації політичні інститути повинні розвиватися паралельно зі зростанням соціального добробуту, соціальними змінами та виникненням нових ідей; такий результат не досягається автоматично як неминучий наслідок в інших аспектах розвитку. Мало того, політичні інститути часто виявляються неодмінними для того, щоб узагалі почалося економічне зростання. Саме їх відсутність ставить хрест на неспроможних або нетривких державах, заганняючи їх у порочне коло конфлікту, насильства і зuboжіння.

Перший і найважливіший інститут, якого бракує нетривким або неспроможним державам, – адміністративно ефективна державна влада. Перш ніж державу обмежувати за допомогою закону або демократії, потрібно, щоб вона з’явилася. А щоб вона з’явилася, потрібно в першу чергу створити централізовану виконавчу гілку та бюрократичну систему” [4, с. 58].

Першорядне, якщо не єдине пояснення залежності економіки від ефективності державного управління Ф. Фукуяма ілюструє прикладом

Нігерії: „Коріння проблем у розвитку Нігерії лежать в інституційній площині; справді, важко знайти кращий приклад слабких інституцій та поганого урядування, що так міцно тримали би народ у бідності. Для трьох основних категорій політичних інституцій – держави, верховенства права та підзвітності – брак демократії не є основною проблемою країни...

Реальний інституційний дефіцит у Нігерії спостерігається в перших двох категоріях: у ній відсутня сильна, сучасна і дієздатна держава; це стосується й відсутності верховенства права, що забезпечувало би гарантії права власності, безпеку громадян і прозорість господарських операцій” [4, с. 329].

Фактору ефективності державного правління надається визначальне місце у системі взаємозалежності між бідністю і суспільними конфліктами. Але, торкаючись цього питання, Ф. Фукуяма не погоджується з думкою С. Гантінгтона, що нестабільність – це насамперед характеристика країн, які модернізуються і перебувають десь на півшляху між бідністю та розвитком. Навпаки, „вони показали, що конфлікти дуже тісно пов’язані із бідністю, будучи її причиною і наслідком одночасно. Майже всі дослідники, які систематично вивчали це явище (Ф. Фукуяма посилається на [5; 6]), доходили висновку, що основна причина конфліктів і бідності – немічність державної влади та інститутів. Таким чином, багато неспроможних або нетривких держав опиняються в пастці ще на старті державотворення: їхні немічні інститути не здатні контролювати насильство, через що населення живе у бідності, яка підточує здатність уряду керувати країною” [4, с. 56].

Тотожну позицію поділяють й інші американські вчені Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон, пояснюючи бідність, наприклад, єгиптян виключно діяльністю вузького кола політичної еліти, яка збагачується за рахунок решти населення: „Справді, Єгипет бідний саме тому, що ним правила вузька еліта, яка організувала суспільство з вигодою для себе за рахунок абсолютної більшості населення. Політична влада була дуже обмежена й використовувалася для збагачення тих, хто її мав” [7, с. 9]. Приклад Єгипту був обраний дослідниками для того, щоб окреслити свою гіпотезу: „Кожне суспільство функціонує в межах набору економічних і політичних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами. Економічні інститути визначають економічні стимули: здобути кращу освіту, заощаджувати й інвестувати, впроваджувати нові технології тощо. Саме політичний процес визначає, під якими економічними інститутами житимуть люди, і саме політичні інститути окреслюють, як цей процес відбуватиметься. Наприклад, політичні інститути нації визначають здатність громадян контролювати політиків і впливати на їхню поведінку. Це, у свою чергу, визначає, чи політики представлятимуть своїх громадян, нехай і недосконало, чи зловживатимуть наданою їм або узурпованою ними владою задля збільшення своїх статків і досягнення власної вигоди на шкоду громадянам. Політичні інститути включають у себе, але не обмежуються лише писаними конституціями й тим, чи є суспільство демократичним. Вони визначають владу і здатність держави регулювати й керувати суспільством. Необхідно також ширше врахувати чинники, що окреслюють розподіл

політичної влади в суспільстві, особливо здатність різних груп діяти спільно для досягнення своїх цілей чи перешкодження іншим людям у досягненні їхніх... хоча економічні інститути є критичними для руху нації до багатства чи бідності, саме політика й політичні інститути визначають, якими будуть ці економічні інститути” [7, с. 17, с. 42].

Дихотомія прямої залежності суспільного добробуту від ефективності політичних інститутів має право вважатись єдино правильним поясненням, якщо виходити із парадигми однопричинності і однофакторності суспільного розвитку. В такому разі слід зупинитися на факторній дихотомії „ефективне *versus* не ефективне правління” і надавати одному з них визначальну роль. Така дихотомія передбачає або заперечення інших факторів, або зневажання їхнього впливу. В таких інтерпретаціях географічний культурний або освітній фактори оцінюються як мало значимі.

Герменевтична неспроможність географічної гіпотези обґрунтовується її нездатністю пояснити, чому різні країни, які розташовані в одній географічній зоні, досягають інколи цілком протилежного рівня суспільного добробуту, як і те, чому нації у незмінюваних географічних умовах переживали періоди і занепаду, і процвітання. Не так категорично заперечується культурна гіпотеза, оскільки неможливо заперечувати вагу і значення пов’язаних із культурою суспільних норм і їхній вплив на інституційні зміни. Загальним вердиктом щодо ролі культурного фактору є категоричне „ні”, яке обґрунтовується тим, що „ті аспекти культури, що часто виокремлюються, – релігія, національна етика, африканські чи латинські цінності – не мають великого значення для розуміння нерівності у світі й того, як вона утворилася. Інші аспекти – рівень довіри громадян одне до одного чи здатність до співпраці – також важливі, але вони здебільшого є результатом дій інститутів, а не окремою причиною” [7, с. 46–53]. Так само категорично заперечується прямий перехід давніх культурних моделей у сучасну африканську політику. Між тим, давні моделі правління мають виражене етнічне забарвлення, тому зневажання їхньої ролі у політичних системах сучасних країн логічно веде до заперечення етнічного чинника в африканському житті взагалі.

У той же час, присутність різноманітних етнічних спільнот, з яких деякі налічують сотні тисяч а то й мільйони людей, у сучасній Африці потребує пояснення. Ф. Фукуяма вважає африканські етноси переважно явищами, створеними в колоніальний період або консолідованими вже в постколоніальний. Система аргументів для цього така: класичні сегментарні родоводи, або племена, мають виводити своє походження від одного предка, і набір уявлень про силу померлих предків і ненароджених нащадків тримає систему укупі. Сучасні африканські етнічні спільноти не підпадають під це визначення, оскільки кожна внаслідок своєї чисельності вже не може претендувати на наявність спільного предка. Етнічність африканських спільнот пояснюється не примордіалізмом, а конструктивізмом: „Сучасне африканське почуття етнічної ідентичності часто культивувалося колоніальними владами, які вважали деякі групи „боєздатнішими”, а отже, придатнішими в ролі рекрутів до війська. Іноді

це робилося задля налаштування певної групи проти іншої у прагненні зробити обидві поступливішими. Нині одна з головних функцій етнічної ідентичності виявляється у виконанні ролі сигнального пристрою під час клієнтелістського поділу державних ресурсів..." [4, с. 297].

Заперечення примордіальних витоків етнічності африканських спільнот було б справедливим, якби саму етнічну ідентичність можна було б зводити до наявності одного спільного предка і до культу мертвих і ненароджених. Тоді відсутність цих ознак можна було б вважати і відсутністю етнічної спільноти як такої. Сучасна етнологія (соціальна або культурна антропологія) характеризують етнічну ідентичність за значно ширшим набором ознак. При цьому віра в одного предка (кровне родство) вже давно не вважається головною ознакою і підґрунтям існування етнічної спільноти. Таку функцію відіграє ендогамія – укладання шлюбів в середині своєї етнічної спільноти – яка і підтримує уявлення про „спільну кров”. Найбільш виразною етнічною ознакою є мова, яка виконує одночасно імпліцитно інтегруючу і експліцитно диференціюючу функції. За всієї калейдоскопічності етнічної карти Африки у ній виділяються обширні зони споріднених мов. Утворення цих зон могло бути тільки результатом розселення етнічно споріднених груп, тобто просторового мультиплікування „ядерних” етнічних спільнот, що аж ніяк не могло бути результатом зусиль колоніальних адміністрацій, які самі застали мовну, а також і обрядову, культурну та побутову мозаїку як даність. Тривала відсутність політичної єдності носіїв схожих етнічних ідентичностей не може вважатися обґрунтуванням тези про „конструювання” етнічних спільнот колонізаторами, оскільки політизація з точки зору етнології не є обов’язковим атрибутом етнічної ідентичності.

Гіпотезу про невігластво як причину бідності можна було б повністю заперечити лише в тому разі, якщо розглядати фактор бідності без супроводу інших причин і факторів. Те саме можна сказати і про заперечення інших гіпотез – географічної або культурної. І так само можна заперечити, що єдиним фактором бідності країн є неефективність їх політичних інститутів або що тільки політичні інститути дають старт економічному розвитку. Навряд чи можна пояснити причини економічного і соціального занепаду або процвітання тільки однією причиною або фактором. Завжди діє їх сукупність і їх взаємна синергія, яка може бути і позитивною, і негативною.

За результатами порівняльного аналізу ситуацій у різних країнах у просторі (понад 100 країн) і часі (за період останніх 60 років) шведські дослідники А. Кронет і А. Хаденіус вивели нову пояснювальну „модель народного добробуту”, яка полягає у взаємодії трьох інституційних основ: добре функціонуючої демократії, достатніх державних ресурсів і працюючої системи соціального захисту, і усі вони можуть взаємно сприяти, замінити і посилювати одна одну. Загальний підсумок їхнього дослідження полягає у тому, що хоча демократія (народне правління) робить внесок у суспільний добробут, але не прямолінійно. Понад те, на їхню думку, збільшення розміру соціальної підтримки населення більш вірогідне за авторитарних режимів. Хоча, з другого боку, демократія є підсилюючим фактором для державних можливостей, і в цьому сенсі обидва фактори взаємно підсилюють

один одного. Нарешті, посилення соціальної підтримки має тенденцію стимулювати суспільний добробут. У підсумку, кращі умови життя готують ґрунт для зростання вимог з боку громадян щодо розширення соціального захисту, а таке розширення прискорює самопосилення розвитку. Причому така модель може мати місце як у демократичних, так і у авторитарних державах [8, с. 705–724]. Такий підсумок у чомусь перегукується з Гантінгтовою „нейтральністю” під час оцінки ролі політичних інститутів у демократичних і тоталітарних країнах. У той же час, не можна не визнати, що авторитарні або тоталітарні режими спираються на жорстку вертикаль влади, якою швидше і ретельніше виконуються політичні рішення, у т.ч. щодо соціального захисту. Це дослідження також застерігає від спокуси однопричинного пояснення успіхів або невдач соціально-економічного розвитку тільки ефективністю або неефективністю політичних інститутів.

Якщо виходити із прямої взаємної залежності між рівнем демократії і рівнем соціально економічного розвитку, то і тут, коли йдеться про пояснення браку демократії у транзитних країнах, не можна все пояснити якоюсь однією причиною. Можна, звісно, розмістити ці причини за ієрархічним принципом, однак кожен такий ієрархічний список відбиватиме концептуальні уподобання його автора. І в цьому разі завдання полягає не у встановленні адекватності причинної ієрархії, а у визнанні того факту, що усі причини і чинники демократичного занепаду взаємно пов’язані.

Безумовно, справедливим є судження, що, приміром, африканська демократія є ілюстрацією парохіально-учасницької політичної поведінки, свого часу проаналізованої Г. Алмондом, який пояснював її відсутність громадянського суспільства. Коли ж вести мову про історичні причини парохіальної культури та, як наслідок, нестійкості демократії, то варто погодитися з тим, що їх було декілька. З одного боку, це було тривале безправне становище індивідів, у африканському прикладі – работоргівля, яка велася протягом більш як трьох століть і призвичаїла населення до політичного безправ’я, до звички жити, не будучи суб’єктами політичного процесу, із власними демократичними установками. З другого боку, це традиціоналізм, що виявляється у відданості африканців примітивним культурам, віруванням та традиціям. Нарешті, це брак досвіду життя в умовах суверенітету і самостійної організації управління своїми країнами [9, с. 52–57]. Аналогічними причинами зумовлене домінування парохіальної культури і у пострадянських країнах.

Кожен із чинників, у тому числі політичний, проявляють себе у вигляді людських практик. Якщо виходити із того, що ефективно політичне управління полягає у створенні та/або заохоченні інститутів, число діяльністю забезпечується економічне піднесення, а саме це створення є вимушеним результатом політичної боротьби, то неминуче доведеться визнати вирішальну роль людського чинника, оскільки політичні інститути, як принципи організації політичного життя, своїм практичним уособленням мають політичні інституції – конкретні установи, організації, структури, об’єднання тощо, наповнені живими людьми, які і здійснюють політику. Тому слід погодитися, що „бідні країни бідують через вибір можновладців,

який створює бідність. Вони діють неправильно не через помилки або незнання, а навмисно. Щоб зрозуміти це, потрібно вийти за межі економіки й експертного знання щодо того, "як найкраще зробити", і замість цього досліджувати, як реально приймаються рішення, хто їх ухвалює і чому ці люди вирішують робити саме те, що роблять. Це і є дослідженням політичної боротьби й політичних процесів" [7, с. 52–63].

Коли ретельно придивитися до людського фактору, то навряд чи можна оминати усі ідентичності тих, хто здійснює управління країнами, – освітню, культурну, етнічну (часто вкупі з релігійною) та інші. Йдеться про такі риси правлячого класу, як сила національних/етнічних почуттів його представників, рівень їхньої освіченості, моральності і природного управлінського таланту. Без аналізу правлячого класу будь-якої країни за цими параметрами неможливо пояснювати причини ефективності/ неефективності політичного правління.

Так само не можна проігнорувати рудименти етнічної психології, якими підтримуються неопатримоніальні стосунки після деколонізації. Сила цих рудиментів впливає зі суперечливого тренду психології звільнених народів: з одного боку, прагнення відродження своєї ідентичності часто виливається в апологетику традиційних цінностей, які є переважно комуналістськими, а з другого боку, відбувається спалах очікувань скорого переходу до модерного способу життя. Так, у Африці поєднання цих двох суперечливих тенденцій вилилось у поширення на першому після деколонізації етапі концепцій „специфічного африканського соціалізму” авторства таких діячів, як Кваме Нкрума (Гана), Леопольд Сенгор (Сенегал), Джуліус Ньєрере (Танзанія), Модібо Кейта (Малі), Секу Туре (Гвінея), в основі яких лежала доктрина так званого „негрітюд”, яка була апологією традиційних африканських форм суспільного життя. Практичним утіленням цих концепцій було встановлення низки „сильних” політичних режимів радянського зразка, які на практиці виявлялися корумпованими і байдужими до соціальних проблем населення. А повалення деяких з них шляхом воєнних переворотів і встановлення ще більш „сильної” влади військових хунт призводило до аналогічних результатів, оскільки і військові були так само носіями традиційної психології і заохочували у населенні звичку миритись із пануванням „великих людей” з тією різницею, що раніше цими людьми була племінна аристократія, потім європеїзовані інтелектуали, а тепер вихованці сучасних військових закладів.

Легітимація авторитаризму і диктатур засобами культивування „етнічної специфіки” відбувалась і в ряді пострадянських країн. Навіть у національному відродженні промислово розвинутих країн присутня певна апологетика доколоніального минулого, яка збуджує історичну ностальгію за ним як за якимось „золотом віком” у соціальних стосунках, між тим як насправді саме на домодерному етапі укорінювалися патерналізм, культ „великих людей”, звичка покладати саме на них, а не на себе, відповідальність за соціальні умови тощо, з якої народилась інша звичка – підкорюватись їм, залишаючись пасивним об’єктом суспільного життя. Можна звернути увагу, приміром, на апологетику в Україні Запорозького

козацтва, яке на масовому рівні ототожнюється з усім козацтвом України. Апологія є своєрідною „ностальгією за небаченим”, породженою спогадами про особливу військову звичаю запорожців, завдяки якій нинішнє покоління отримало у спадок збережену ними національну територію. І слід визнати велику роль героїзованого образу запорожця у спалаху національного патріотизму під час російського вторгнення. Між тим, значно більшу роль у захисті української території у середньовіччі відіграло подніпровське козацтво, яке мало кращу військову організацію і озброєння і, до того ж, було значно чисельнішим. Якщо у подніпровському козацтві жевріли, хай згодом і згасли, хоч якісь паростки переходу до відносин, притаманних новому часу, то Запорозжя так і залишилося рудиментом воєнної демократії, яка походила з варварських часів, і в цьому сенсі залишалося гальмом з погляду історичного темпо-ритму українського розвитку.

Коли йдеться про політичний порядок як першооснову економічного процвітання і соціального добробуту, то треба мати на увазі, що сам термін „порядок” у сенсі режиму функціонування політичної системи має подвійне значення: з одного боку, це „проектний режим”, визначений правовими актами, тобто такий, яким його хотіло б відчувати суспільство і який „повинен бути”; з другого боку, це реальний „робочий режим”, тобто те, як система у процесі функціонування відхиляється від „проєкту”. Така девіація стає можливою внаслідок того, що сам політичний режим може бути і конституційованим „режимом-порядком”, і сукупністю конкретних правителів, тобто „режимом-структурою” [10]. Ті, хто входить до нього, і задають ту або іншу якість „робочому режиму” політичної системи, її інститутам та інституціям.

Доброчесне політичне невігластво чи злий політичний умисел?

Переконливою ілюстрацією розбіжності між „робочим” і „проектним” режимами функціонування політичної системи була, приміром, різниця відмінність між радянськими конституціями і радянським політичним правлінням. Його виключно централізований характер у сталінському СРСР показав, що від сильних державних інститутів та інституцій може залежати успіх модернізаційних виробничих проєктів, але не обов’язково суспільний добробут. Тим не менше, комуністичні режими приваблювали С. Гантінгтона їхньою монолітністю і непохитністю. Хай вони і не забезпечують свободи, вважав він, але вони забезпечують порядок. Цей порядок С. Гантінгтон вважав ознакою подолання політичного відставання. Політичний порядок у такій парадигмі полягав в організації державного управління, недопущенні соціальних конфліктів і насильства. Головною заслугою комуністичних і радикальних режимів С. Гантінгтон називав досягнення суспільної єдності шляхом встановлення порядку, розв’язання суперечок, висунення авторитетних лідерів, що дозволяло об’єднувати різні групи суспільства. Досягнення суспільної єдності засобами твердого політичного правління оцінювалося ним як найкращий шлях під час переходу від простого політичного суспільства, єдність якого може ґрунтуватися на спільній етнічності або релігії, до складного неоднорідного суспільства, у якому, крім угруповань, об’єднаних етнічністю, расою або релігією,

виникають угруповання за класовою, професійною або освітньою ознакою. Інші переваги централізованої держави, які втілені у сильному політичному правлінні, полягають, як вважав С. Гантінгтон, у тому, що вона забезпечує участь широкого кола суспільних груп у функціонуванні політичної системи, забезпечуючи таким чином легітимність реформ [1, с. 27, 142–143].

Для розуміння залежності суспільної стабільності від міцності і твердості політичних інститутів не буде зайвим згадати парадигму переходу суспільства від низького до високого рівня політичної інституціоналізації, як її уявляв С. Гантінгтон. Головний критерій переходу з одного рівня інституціоналізації на інший — це ступінь залучення населення до політики: на нижчому рівні політика — це справа тільки правлячої еліти, на середньому рівні в неї включаються середні класи, на вищому рівні до двох попередніх класів залучаються також широкі маси населення. Разом з тим, ця парадигма, як визнавав сам С. Гантінгтон, далеко не завжди збігається з політичною дійсністю: суспільство з низьким рівнем політичної інституціоналізації і політичної активності населення може виявитися більш стабільним, ніж суспільство з високим рівнем одного та другого. Із цієї непрямой залежності випливає виділення двох видів політичних систем: перший, де рівень політичної активності населення є вищим за рівень політичної інституціоналізації, і другий, де рівень політичної інституціоналізації є вищим за рівень політичної активності населення. Політичні системи першого виду, де політична активність здійснюється поза інститутами, а суспільні групи входять у політику, не пройшовши політичної соціалізації, є преторіанськими, а системи другого виду — громадянськими [1, с. 86–88]. У суспільстві другого виду малоімовірно, щоб ним правила одна суспільна група, бо там інститути, незалежні від тих сил, які самі їх і створили, вкорочують подібні претензії, аби домінування однієї групи були поєднуваними зі згодою інших. Відповідно, тут не може бути місця і домінуванню особистих уподобань: „У суспільстві сучасному і складному, з великою різноманітністю суспільних сил індивідом з будь-якої суспільної групи доводиться вносити суттєві зміни у свою поведінку, свої цінності і свої установки у процесі приходу до влади засобами політичних інститутів суспільства. Може статися так, що їм доведеться відвикнути від багато чого із того, чому вони навчилися у сім'ї, етнічній групі і суспільному класі, і адаптуватися до повністю нового кодексу поведінки” [1, с. 90].

Загальний огляд конституцій, наприклад, африканських постколоніальних держав дозволяє стверджувати, що евристично їхні політичні системи мали б функціонувати як уповні громадянські, з політичними та економічними інститутами, здатними забезпечувати рух до процвітання. Однак процес функціонування цих систем у „робочому режимі” привів до розділення їхніх інститутів на екстрактивні та інклюзивні: перші є такими, що відсторонюють більшість населення від участі у політичному житті і роблять політику справою винятково еліти, а другі, навпаки, відкривають можливості для участі у політиці усіх суспільних груп. Екстрактивністю або інклюзивністю політичних інститутів визначається і характер економічних інститутів. У першому випадку ті, хто здійснює владу, використовують її

у своїх егоїстичних інтересах і для власного збагачення, а не на користь суспільства, роблячи їх екстрактивними. Натомість інклюзивні економічні інститути відзначаються здатністю заохочувати великі маси людей до участі в економічній діяльності, утверджувати пошану до приватної власності, стимулювати зростання продуктивності й добробуту. Вони створюють інклюзивні ринки, забезпечують конкурентне середовище, відкривають шлях до технологій та освіти, які є головними рушіями процвітання [7, с. 70–73].

Якщо виходити із презумпції провідної функції політики щодо економіки, а не навпаки, як це стверджувалося у марксистській традиції, то не може бути заперечень тому, що „безпека прав власності, закон, публічні послуги і підтримка свободи укладати договори й здійснювати обмін лежать на державі, на інститутах зі здатністю примусово підтримувати порядок, запобігати крадіжкам і розбою та забезпечувати виконання договорів між приватними особами. Щоб добре функціонувати, суспільство потребує й інших публічних послуг: доріг і транспортної мережі для транспортування товарів; публічної інфраструктури для розвитку економічної діяльності; а також певних основних правил і норм для запобігання шахрайству і злочинам. Хоча значна частина цих публічних послуг може надаватися ринком і приватними особами, рівень координації для здійснення цієї діяльності у великих масштабах безпосередньо вказує на потребу існування центральних повноважних органів. Отже, держава неминуче тісно пов'язана з економічними інститутами, як сила, що підтримує закон і порядок, захищає приватну власність і часто виступає головним провайдером публічних послуг. Інклюзивні економічні інститути потребують і використовують державу” [7, с. 69]. Згідно з цією парадигмою саме держава та її політичні інститути є відповідальними за процвітання країни і неефективні та непрофесійні дії її інститутів є якщо не єдиною, то основною причиною економічного і соціального занепаду.

Залишаючи осторонь онтологічне питання про взаємну залежність між економікою і політикою², все ж таки варто мати на увазі, що і політичні, і економічні інститути функціонують у вигляді інституцій – органів державної влади, суб'єктів економічної діяльності, політичних організацій і т. п., і кожна з них наповнена певним соціальним субстратом – конкретними людьми зі своєю життєвою філософією, самоідентифікацією, культурними уподобаннями, моральними принципами, рівнем суспільної відповідальності і т. д. І коли йдеться про ефективність або неефективність державного правління, то говорити треба в першу чергу про тих, хто ухвалює політичні рішення, і про тих, хто імплементує їх практичними діями. При цьому не можна забувати і про тих, хто тримає у своїй руках бізнес, про такі питання, як рівень їхньої готовності підкорятися політичним інститутам, одночасно вимагаючи від цих інститутів максимальної лібералізації ринку.

² Парадигма, у якій саме характер політичних інститутів визначає характер економічних інститутів, є дзеркальною протилежністю марксистській парадигмі, у якій саме економіка є базисом політичної діяльності. Дискусії щодо ієрархії взаємовідносин між економікою і політикою і спроби встановити обов'язкову підпорядкованість однієї іншій можуть у підсумку звестися до відомої полеміки про яйце і курку.

Безумовно, соціальний субстрат політичних інститутів та інституцій не є безпосередньою причиною позитивних або негативних результатів державного правління. Але він є фактором, спроможним змусити причину діяти у будь-якому напрямі – як позитивному, так і негативному. Інакше кажучи, об'єктивні історичні причини можуть мати меншу вагу, ніж вправність конкретних правителів і конкретних виконавців. На значення цього фактору звертає увагу Ф. Фукуяма, пояснюючи негативну роль політичних інститутів африканських країн у їх постколоніальній історії: „Незалежність від колоніального панування відкрила можливості для появи нових еліт, які в основному склалися з класу освічених міських жителів, близьких до колоніальних адміністрацій, не маючи надійної соціальної бази, як її мала земельна аристократія, не беручи участі у капіталістичній економіці, хай і невеликого масштабу, багато хто з них вважав саму державу своїм основним шляхом до процвітання. Тому лідери й без того не надто спроможних політичних утворень "фарширували" їх працівниками по-родинному, через патронаж, значно збільшуючи розміри апарату і ослаблюючи його здатність надавати реальні послуги. Політика набула вигляду змагання, конкуренції за захоплення держави і її ресурсів різними групами, що вишиковувалися у черги за своїм правом "посьорбати з корита". У таких умовах не могло бути жодної постійної бюрократії, спроможної представляти широкі загальні інтереси або дисциплінувати еліти, змушуючи їх грати за економічно раціональними правилами” [4, с. 389].

Саме ці прошарки у транзитних постколоніальних країнах створюють там екстрактивні політичні та економічні інститути, використовуючи їх на власну користь. Так, у Африці вони продовжили життя „подвійної економіки”, створеної колонізаторами: сучасна, заснована на передових технологіях промисловість у містах, і технологічно відсталий традиційний сектор у сільській місцевості. Еволюція цієї економіки, наприклад, у Південно-Африканській Республіці мала наслідком створення резервуару дешевої робочої сили – тенденцію, яка після деколонізації тільки посилювалася [7, с. 225–233]. Така тенденція спостерігалася скрізь у Субсахарській Африці: „Розвиток політичних і економічних інститутів у багатьох африканських колоніях вказував, що замість створення критичного збігу обставин для вдосконалення своїх інститутів незалежність відкрила двері для безпринципних лідерів, які перехопили й посилили екстрактивний характер європейських колонізаторів. Політичні стимули, створені цими структурами, впровадили політику, яка відтворювала історичні умови незабезпечення й неефективності прав власності в умовах держав із потужними абсолютистськими тенденціями з одночасним браком централізованої влади на своїх територіях” [7, с. 105].

Екстрактивні політичні інститути мають результатом своєї діяльності утворення у транзитних постколоніальних країнах типу правління, який дістав назву „неопатримоніалізм”. Суть цієї системи – зосередження коштів, отриманих від використання природних ресурсів (природної ренти), у руках невеликої елітної групи, учасники якої розподіляють прибутки серед своєї клієнтури. Основні ознаки такого типу правління: 1) персоналізація влади і

незмінюваність перебування при ній, створення харизми „великої людини” на всіх владних щаблях і секторах; 2) створення кожною „великою людиною” своєї соціальної бази у вигляді клієнтелістськи залежного бюрократичного апарату, що рекрутується за етнічною ознакою 3) державна неспроможність надавати публічні послуги, стягувати податки і використовувати їх на соціальні сфери, нездатність силою підтримувати порядок; 4) кадровий голод, управлінські помилки. Наслідком неопатримоніального правління є нездатність „режимів-структур” у транзитних країнах здійснювати раціональну політику [7, с. 292].

Неопатримоніалізм заслуговує на осуд, але не меншою мірою потребує пояснення причин свого виникнення, тобто пошуку відповіді на запитання, чому політична діяльність у деяких суспільствах веде до інклюзивних інститутів, що стимулюють економічний розвиток, тоді як політичні дії абсолютної більшості країн протягом усієї історії привели і приводять сьогодні до екстрактивних інститутів, що стримують економічне зростання [7, с. 76]. Такого роду запитання виникають стосовно більшості транзитних країн. Відповідь на них не може полягати в однопричинному поясненні. Безумовно, політичні інститути здатні визначати якість економічних інститутів. З другого боку, робота самих політичних інститутів підпорядковується інтересам тих, у чиїх руках економіка, хто володіє виробництвами, де даються робочі місця населенню, в інтересах якого в ідеалі мали б діяти політичні інститути. Знову слід наголосити на тому, що будь-які інститути виникають і діють у певному суспільному середовищі, яке є не просто споживачем наслідків функціонування інститутів, а учасником їхнього створення – або своєю активною участю у політиці, або мовчазною згодою з тим, що зроблено політично активними групами.

Існує безліч прикладів того, як економічна діяльність глав держав та урядів постколоніальних країн зашкоджує якості суспільного середовища. Приміром, у Гані перший президент Кваме Нкрума пояснював свої рішення, які не відповідали економічній доцільності, необхідністю вести політичну гру. Суть його політичної гри не відрізнялася від тієї, що її вели лідери інших африканських країн. Для того, аби здійснювати економічну політику, необхідно мати владу, а це у демократичному суспільстві неможливо без підтримки більшості населення. Звісно, Кваме Нкрума постійно боявся суспільної мобілізації, спрямованої проти нього. Через це він усіяко гальмував створення середнього класу приватних власників, які могли б стати ядром такої мобілізації. Створюючи такі перешкоди, Кваме Нкрума хотів залишитися послідовним у впровадженні соціальних ідей, якими він зваблював більшість населення. Наслідком була парадоксальна політика заохочення іноземного капіталу і стримування національного бізнесу, який потенційно був політично небезпечним. Інший парадокс – хоча Кваме Нкрума боявся суспільної мобілізації, але при цьому не наважувався використовувати загальнодержавні інститути для запобігання їй через відсутність у Гані єдиної нації з єдиною мовою, спільною історією, релігією та ідентичністю [7, с. 82, 349–353].

Якщо визнається, що брак національної єдності заважає політичним інститутам у створенні інклюзивних економічних інститутів, то потрібно визнати вагомість фактору несхожості різних етнічних спільнот, з яких має складатися нація новоутворених держав. Тому навряд чи можна погодитися з категоричністю, що „не географія, не культура і не невігластво громадян чи політиків утримує Конго (список країн можна продовжувати – *авт.*) у бідності, а екстрактивні економічні інститути” [7, с. 82–83]. І самі інститути, і політичні інституції, які представляють їх на практиці, створюються людьми з певною ідентичністю, психологією, набором цінностей і т. д.

Звісно, ідентичність особи поліхромна. Етнічна ідентичність є однією поряд з іншими. Вона не є визначальною в періоди стабільного розвитку, але може ставати такою під час кризового стану і в ситуаціях боротьби за владу – боротьби, яка стає тим більш гострою, чим гострішою стає криза.

Зокрема, з уваги Ф. Фукуяма не випала та обставина, притаманна клієнтелізму, що саме етнічна належність виступає зручним маркером і водночас механізмом взаємних зобов'язань патрона і клієнта, гарантує кандидатам на виборах підтримку виборців, як і готовність кандидата виконувати свої обіцянки після виборів. Як наслідок, держави стають слабкими в етнічному сенсі, втрачають легітимність, оскільки лояльність громадян своїй області, етнічній спільноті або релігійній общині є значно більшою, ніж центральній владі [4, с. 228–229]. Цей висновок, виведений зі спостережень за африканською ситуацією, можна поширити на майже усі перехідні суспільства.

Усі транзитні країни стояли і стоять перед необхідністю розв'язати історично об'єктивну проблему – подолати і сам клієнтізм, і його етнічне або кланове вираження. Вже після перших років спостереження за політичною ситуацією в африканському регіоні С. Гантінгтон привернув увагу до неминучих труднощів в організації політичного правління у країнах, що здобули національну незалежність. Найбільша складність полягала у переході від авторитарного стилю правління (авторитарним правителем міг бути представник і колоніальної, і традиційної еліти) до плюралістичного правління, у якому мають брати участь різноманітні групи суспільства. Найбільша проблема для плюралістичного суспільства – досягнення єдності: „...у суспільстві, для якого притаманна більша різноманітність і структурна складність, жодна окрема суспільна сила не може керувати самотужки, а тим паче забезпечити єдність, якщо не створить політичних інститутів, які хоча б почасти існуватимуть незалежно від суспільних сил, які їх породили... У хоч трохи складноорганізованому суспільстві відносна могутність груп постійно змінюється, тому, щоб підтримувати його єдність, влада кожної групи повинна бути реалізована через політичні інститути, які стримують, пом'якшують і переорієнтовують її так, щоб панування однієї політичної сили було сумісним із єдністю багатьох суспільних сил”. Фундамент єдності такого суспільства – поєднувані інтереси, спільні принципи і обов'язки, які виходять за межі традиційних родових або племінних зв'язків, які для людини не є безпосередніми, а стосуються чогось зовнішнього для них, до спільних принципів, традицій, міфів, мети або кодексу поведінки [1, с. 28–29].

До кола інтересів, якими об'єднується населення країни, входить значно більше питань, ніж тільки створення ефективних політичних інститутів. Сподіватися на них як на єдиного актора, здатного вивести країну зі стану стагнації і забезпечити трансформаційний перехід, так само наївно, як і сподіватися, що соціально-економічний поступ може бути автоматично забезпечений запровадженням демократичних форм суспільних зв'язків і правил вільного ринку. Досягти ефективності політичного правління і державного управління можна лише наповненням інститутів суспільства якісним соціальним субстратом, тобто високого рівня політиками, управлінцями і лідерами великого бізнесу. За відсутності належної якості цієї тріади на політичну арену можуть виходити інші суспільні актори – як громадянського, так і преторіанського типу.

Питання про парадигмальні засади аналізу причин соціально-економічних криз у транзитних країнах залишається одним із ключових під час побудови теоретичних конструкцій суспільно-політичного розвитку світу. Однопричинне пояснення природи криз тільки вадами політичного правління може принести у науковій аналізі хибний матричний підхід, яким пояснення спрощується, але при цьому ігнорується безліч факторів, якими зумовлюється якість правління, навіть коли пояснення соціально-економічного занепаду зводиться саме до нього. Врешті-решт, навіть самонароджене політичне правління потребує мовчазної згоди населення, а сформоване волею населення взагалі є продуктом його вибору, який зумовлюється не тільки політичною, а й іншими ідентичностями людей. Враховуючи максимально виявлену кількість причин ефективного або не ефективного правління, дослідник оберігає себе від небезпеки підпасти під владу спрощених дихотомічних схоластичних схем, чії пояснення можуть бути переконливими тільки стосовно окремих суспільно-політичних ситуацій. Інша небезпека таких схем, що вони відволікають увагу від загальної картини суспільства і від питання про відповідальність усіх його базових сегментів – бізнес-класу, політичних партій, профспілок і т. д. Парадигма пояснення кризового стану суспільства тільки неефективністю політичних інститутів на практиці може перетворитися для самого суспільства на індульгенцію, якою знімається провина за власні невдачі, і на консервацію екстернальної психології, яка увільняє від відповідальності і за свою долю, і за майбутнє країни.

Бібліографічні посилання

1. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат, 2019. 448 с.
2. Парма Р. В. Политические институты и экономический рост: исследования взаимосвязи. *Политическая наука*. 2021. № 2. С. 13–41.
3. Фукуяма Ф. Передмова. *Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах* / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат, 2019. С. 11–17.
4. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал, Р. Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.
5. Easterly W. Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*. 2001. No. 4. P. 687–706.

6. Fearon J., Latin D. Insurgency and Civil War. *American Political Science Review*. 2003. No. 1 (February). Vol. 9. P. 75–90.

7. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. Олександра Дем'янчука. Київ : Наш формат, 2016. 472 с.

8. Cronet A., Hadenius A. Institutional Foundations of Global Well-being: Democratic State-Capacity and Social Protection. *International Political Science Review*. 2021. Vol. 42. No. 5 (November). P. 705–724.

9. Еремін В. Основные препятствия процессу демократизации политических режимов в африканских странах. *Материалы XVI Всероссийской школы молодых африканистов*. Москва, 28–29 ноября 2017 года. Федеральное агентство научных организаций. Институт Африки Российской Академии наук. Научный совет по проблемам стран Африки РАН. С. 52–57. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf

10. Майборода О. „Режим-порядок” і „режим-структура” у політичній системі. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 52–69.

References

1. Hantington S. Politychnyi poriadok u minlyvykh suspilstvakh / per. z anhl. T. Tsybal. Kyiv : Nash format, 2019. 448 s. (Political order in changing societies).

2. Parma R. V. Politicheskie instituty i ekonomicheskij rost: issledovaniya vzaimosvyazi. *Politicheskaya nauka*. 2021. No. 2. S. 13–41. (Political institutions and economic growth: researches on inter-connections).

3. Fukuiama F. Peredmov. *Hantington S. Politychnyi poriadok u minlyvykh suspilstvakh* / per. z anhl. T. Tsybal. Kyiv : Nash format, 2019. S. 11–17. (Preface).

4. Fukuiama F. Politychnyi poriadok i politychnyi zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii / per. z anhl. T. Tsybal, R. Kornuta. Kyiv : Nash format, 2019. 608 s. (Political order and political decay. From the industrial revolution to the globalization of democracy).

5. Easterly W. Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*. 2001. No. 4. P. 687–706.

6. Fearon J., Latin D. Insurgency and Civil War. *American Plitical Science Reiew*. 2003. No. 1 (February). Vol. 9. P. 75–90.

7. Adzhemoglu D., Robinson Dzh. Chomu natsii zanepadaiut? Pokhodzhennia vlyady, bahatstva i bidnosti / per. z anhl. Oleksandra Dem'ianchuka. Kyiv : Nash format, 2016. 472 s. (Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty).

8. Cronet A., Hadenius A. Institutional Foundations of Global Well-being: Democratic State-Capacity and Social Protection. *International Political Science Review*. 2021. Vol. 42. No. 5 (November). P. 705–724.

9. Eremin V. Osnovnye prepyatstviya processu demokratizacii politicheskikh rezhimov v afrikanskih stranah. *Materialy XVI Vserossijskoj shkoly molodyh afrikanistov*. Moskva, 28–29 noyabrya 2017 goda. Federalnoe agentstvo nauchnyh organizacij. Institut Afriki Rossijskoj Akademii nauk. Nauchnyj sovet po problemam stran Afriki RAN. S. 52–57. URL: https://inafran.ru/sites/default/files/news_file/materialy-xvi_shma.pdf (The main obstacles to the process of democratization of political regimes in African countries).

10. Maiboroda O. „Rezhym-poriadok” i „rezhym-struktura” u politychnii systemi. *Politychni doslidzhennia*. 2021. No. 1. S. 52–69. („Regime-order” and „regime-structure” in political system).

Стаття надійшла до редакції 07.07.2022